Kültür-İnsan ve Çevre İlişkisinin Bilim Tarihi İçindeki Gelişimi ve Çalışmaların Arkeolojik Potansiyeli

Tolunay Bayram*

Öz: 19 yüzyıl'da Alman Coğrafyacı Ratzel "Nasıl bir Kutup Ayı'sı veya çöl kaktüsü yaşadıkları ortamdan ayrı bilimsel olarak incelenemez ise insanlar da yaşadıkları ortamdan ayrı bilimsel olarak düşünülemezler" demiştir. Bu saptama sadece kendi dönemi için değil bilim tarihi boyunca çevre insan ilişkisinin tümü için bir özet niteliğindedir. Antik dönemden itibaren, insan ve insan pratiğinin tümü olarak tanımlanabilecek olan kültürün çevre ile olan aktif ilişkisi ilgi çekici bir konu olarak algılanmıştır. Hippokrates'den, İbn-i Sina'ya, İbn-i Haldun'dan, Darwin'e ve bugün Paleocoğrafya, Çevresel Arkeoloji, Jeoarkeoloji, Arkeomineraloji, Arkeobotani, Zooarkeoloji, Arkeoklimatoloji, gibi pek çok farklı disipline ulaşan gelişim sürecinde günümüz bilimi, bugünün koşullarını veya eski insan toplulukların kültürel kodlarını anlamaya biraz daha yaklaşmıştır. İnsan çevre ilişkisinin bilim tarihindeki temel iki yaklaşımı Çevresel determinizm ve olasılıkcılık görüşleri bu gelişim sürecini net bir şekilde özetlemektedir. Çevresel determinizm'e göre, insan çevrenin zorunlulukları altında yaşamaktadır. Olasıcılıkcılara göre ise insan, her yerde olanaklar yaratan ve bu olanaklar üzerine ustalaşarak kendi yaşamlarının karar vericisi olan bir tür olarak tanımlanır. Tartışma boyutunda iki fikir birbirine zıt görünse de bilim doğası gereği zıt fikirler birbirlerini yoğun bir şekilde desteklemekte ve bu ilişkinin gelişim süreci bu tip zıtlıklar ve tartışmalar ile tanımlamaktadır. Bu bağlamda karşıt veya farklı görüşlerin, çevre insan ilişkisinin geçmişi ve bugününü anlama adına farklı seçenekler sunduğu açıktır. Bu çalışmanın amacı ise bilim tarihi içerisinde çevre-insan ilişkisini tanımlamak ve arkeolojinin çalışma alanı içine giren insan topluluklarının anlaşılması konusunda çevre insan odaklı çalışmaların yaratabileceği potansiyeli göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, Çevre, İnsan, Kültür, Determinizm, Olasılıkcılık, Arkeoloji, İnsan Toplulukları, Hippokrates, İbn-i Sina.

Giriş

Temel yaşamsal (şeylerin) öğelerin tanımlanması veya kavramsal bir zemine oturtulması bilim tarihi içerisinde daima zor bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok girdisi ile ins

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Öncesi Arkeolojisi, Yüksek Lisans
İletişim: bayramtolunay@gmail.com

san yaşamında değişken yaratma potansiyeli yüksek olan kültür, çevre, canlı, politika vb... "şeyler" özellikle insan odaklı çalışmalar yürüten bilim dallarının ana başlıkları veya çalışma alanları olarak tanımlanabilir. Tarih, arkeoloji, coğrafya, antropoloji ve çoğaltılabilir benzer bilim dalları bahsi geçen başlıklardan herhangi birine ağırlıkla bakarak, insanın yaşam biçimlerini anlamaya çalışmaktadır. Bu bilim dalları arasında bu yazının temelinde bulunan arkeoloji için ise insan ile ilgili konular, kültür dediğimiz heterojen yapının topluluklar bazında birtakım benzerliklerinin ve/veya homojen parçalarının tanımlanmasını amaçlamaktadır. Yani temelde arkeoloji bir çengel bulmaca gibi iç içe geçmiş cevaplarının bütünüdür. Ancak kuşkusuz olarak kültür denilen etkiye açık ve etki alanı geniş bu yapının açıklanması sadece ve sadece kültür başlığı altına giren öğeler (çengel bulmacanın kapladığı alan) ile değil bu yapıyı dışarıdan etkileyen diğer pek çok başlık ile de alakalıdır. Geçtiğimiz yüzyılın ortalarından itibaren ise arkeoloji temel ereğine ulaşmak adına, kültür dışındaki konuların önemini giderek daha çok anlamaya başlamıştır. Bu yazının başlığı çevresinde bakacak olduğumuz kültür ve çevre ilişkisinin arkeoloji içerisindeki gelişimi ise altta bulunan başlıklar altında detaylıca açıklanacaktır.

Bu noktada ise arkeolojinin kendini nasıl tanımlıyor olduğu tartışılabilir ancak benim için arkeolojinin ne olarak tanımlandığı oldukça tartışmalı olmakla birlikte bir o kadar da açıktır. Arkeoloji benim kişisel görüşüm ile pragmatik bir pratik ve tanım olarak ise David Clarke'ın tanımladığı şekli ile "Arkeologların yaptığı şeydir". Haddim olmadan bu tanıma yapabileceğim ekleme ise Arkeolojinin arkeologların yaptığı şeyler olmakla birlikte yapabilecekleri şeyleri de kapsadığı olabilir. Biraz daha açıklamak gerekirse arkeoloji sadece mevcut metotlar değil mevcut olmayan potansiyel metotları da kapsamaktadır. Yani insanı yaratan ve insanın yarattığı tüm her şey kültür tanımı altına sığamayacağı gibi arkeolojinin de amacı doğrultusunda sadece insanın yarattığı maddi kültür öğelerini araştırmak gibi sığ bir amaçla sınırlı kalamayacağıdır. Bu bağlamda tanımlanması gereken öğeler kültür ve çevre olmalı ayrıca bu öğelerin ilişkileri de bilim tarihi tartışması içerisinde açıklanmalı ve son olarak örnek bir çalışma alanı olarak ise paleocoğrafya'dan bahsedilmelidir. Yazının ilerleyen kısımlarında yapılacak olan ise tam olarak bu olacaktır.

Kültürün Tanımı

Latince bir kelime olan (*Cultura*) kültür, toprağı tarıma hazır hale getirmek anlamına gelmektedir. Nitekim Cumhuriyet döneminin başında bir süre kültürü ifade etmek için "ekin" kelimesi kullanılmıştır. Fakat bu kelime yaygın kabul görmediği için daha sonra terkedilmiştir (Arslanoğlu, 2000, s. 243). Kültür kavramı oldukça geniş bir şekilde ele alınmakta ve birbirinden farklı adlandırmalar ile temsil edilmektedir. Boş zaman kültürü, defin kültürü, iş kültürü, mutfak kültürü, aşk kültürü gibi adlandırmalar kavramın çerçevesini inanılmaz

şekilde genişletmekte ve terimin ayırt edilebilirliğine tehlike oluşturmaktadır (Wulf, 2008, s. 141). Terim üzerine yapılan onlarca çalışma ve birbirinden oldukça farklı tanım, terimin heterojenliğini ve karmaşıklığını göstermektedir. Kültür kavramının bu denli yoğun kullanımının eleştirisi ve açıklaması Susan Langer tarafından *Philosophy in New Key* (1957) kitabından bir örnekleme ile şöyle ele alınabilir. Langer, belirli fikirlerin ve kavramların entelektüel alana inanılmaz bir güçle giriş yaptıklarını belirmekte ve bu fikirlerin veya kavramların bazen her sorunun çözümü olduğu izlenimine kapınıldığından bahsetmektedir. Langer göre "Bu durumun sonucu olarak bütün duyarlı ve aktif zihinler bir anda onu her alanda kullanmaya yönelirler. Onu her bağlantıda, her amaç için kullanırlar ve o kavramın veya fikrin tekil anlamının olası uzantılarını, genelleştirir ve türevlerinin teker teker denerler". Ancak Clifford Geertz'e (2010, s. 18) göre kavramla bu ilk tanışma sonrasında kavramın kuramsal bakış açımızın genel dağarcığı haline gelmesi ardından kavram üzerine fikirler onun gerçek kullanım alanlarına yönelmesiyle sonuçlanır.

Kültürel Antropolojide genel olarak kabul edilmiş Sir Edward Burnett Tylor'a ait kültür tanımı ise en geniş etnografik anlamıyla ele alındığında, "insanoğlunun toplumun bir mensubu olarak edindiği bilgi, inanç, sanat, töre, yasa, görenek ve diğer tüm yetenekler ile alışkanlıkların oluşturduğu karmaşık bir toplamdır." şeklindedir (Tylor, 1920, s. 1). Kısaca Tylor kültürü "en karmaşık bütün-toplam" olarak açıklamaktadır. Redfield (1947) ise kültürü "geleneklerine bağlı bir insan grubunu karakterize eden, sanat ve eserlerdeki geleneksel anlayışların örgütlenmiş bir organı" olarak tanımlamaktadır. Daha daraltılmış ve özel amaçlara yönelik başka tanımlamalarda mevcuttur. Alfred Kroeber, Clyde Kluckhon tarafından yazılmış olan "*Culture, Critical Review of Concepts and Definitions"* (1952) kitabında kültürün 160 tanımını sıralar. Kluckhon "*Mirror of Man"* (1944) kitabında ise kültüre "bir halkın yaşam biçiminin tamamı", "bireyin kendi grubundan elde ettiği toplumsal kalıt", "öğrenilmiş davranış", "bir tarih çökeltisi" gibi pek çok tanım getirmektedir (Kluckhohn, 2017).

Bu karmaşık tanımlama problemine rağmen pek çok antropolog için kültür kavramı birleştirici bir çatı olarak geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür. Antropologların bakış açısına göre, insanlığı evrenin geri kalanından ayıran kültürün kendisiydi ve bir toplumu diğerinden ayıranda yine o toplumun farklı bir kültüre sahip olmasıydı. Ancak 1970'lerden itibaren kültür kavramı çeşitli teorik yönlerden tekrar ele alınmıştır. Sosyal bilimlerin giderek davranışsal bilimlere dönüşmesi ile beraber ise davranışın tümüyle kültür ile ilişkili olduğu kabulü değişmeye başlamıştır. Davranış; psikolojik çatışmalar, ekonomik seçim stratejileri, güç dengeleri gibi farklı biçimlerde ele alınmaya başlanılmıştır. Kültür, bir zamanlar toplumsal yaşamda kullanılan tüm eylemlere ve fikirlere yayılmış iken, bugün "dünya görüşü" veya "değerler" gibi alanları karşılar duruma gelmiştir (Watson, 1995, s. 684).

Kültür tanımına dair farklı yaklaşımlarda geliştirilmiştir. Tartışmaların canlılığı tanımların çalışma alanlarına göre farklılaşmasına yol açmıştır. Yani kurulmak istenilen kuramsal çatıya özgü tanımlar geliştirilmiştir. Wulf'un (2008, s. 142) açıkladığı şekliyle "daha kesin tanımlar sadece belli bağlamlarda münferit çalışmaların parçası olarak ve tartışılan özel bir sorunun zemininde yapılabilir".

Sosyal bilimler içindeki bu kültür tanımı tartışmasının dışına çıkarak arkeoloji literatürün de genellikle kabul edildiği haliyle kültür kavramını açıklamaya çalıştığımızda kültürün en genel anlamda "bir tür olarak insanın, tüm yaşam biçimi" olarak ele alındığını görmekteyiz. Daha spesifik bir kullanımda, belirli bir zamanda veya belirli bir süre boyunca (Eskimo kültürü gibi) belirli bir halkın veya medeniyetin öğrenilmiş davranışları, sosyal gelenekleri, fikirleri ve teknolojik özellikleri de kültür olarak tanımlanmaktadır. Arkeolojide kültür kelimesi ise genellikle, arkeolojik olarak gözlemlenebilir verilerin topluluklar arasında ortaklaşan toplamı anlamına gelmektedir. Yani kültür kelimesi, çanak çömlek, ev-tipi, metal işçiliği ve ölü gömme törenleri gibi materyal öğeler ve uygulamaların düzenli olarak meydana geldiği birkaç topluluğu tanımlamakta ve bu anlamda belirli bir sosyal grubun fiziksel alışkanlıklarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Kültür'ün bu kullanımı, kavramı tarihöncesi materyalleri analiz etme aracı olarak popülerleştiren Gordon Childe (örn: LinearBandkeramik Kultur) ile ilişkilendirilmektedir. Bu kullanıma, maddi kültürün belirli unsurları üzerinde ortaklaşan tarihöncesi toplulukları tanımlamak için arkeolojide sıklıkla başvurulmaktadır (Kipfer, 2000, s. 142).

Çevrenin Tanımı

Çevre, kelimesi pek çok farklı dilde olduğu gibi Türkçede de çevrelemek, çevreleyen anlamına gelmektedir. Yaşamı boyunca bir organizmayı kolektif olarak etkileyen her şey çevre olarak nitelendirebilmektedir. Çevre tanım olarak tıpkı kültür gibi oldukça geniş bir alanı tanımlamaktadır. Kavramın sınırları oldukça tanımsız olduğundan bu sözcüğü kullanan, çevreyi nasıl ele almak istiyorsa, kavram o anlama bürünmüştür (Keleş & Hamamcı, 2002)

Çevre, genel tanımında insanlar, bitkiler, hayvanlar, mikroplar gibi biyotik (yaşayan) ve ışık, hava, su, toprak gibi abiyotik (fiziksel veya canlı olmayan) faktörleri içermektedir. İnsan ve diğer canlı organizmalar ile birlikte su, hava ve toprak ilişkilerinin birbirleri arasındaki ve çevrenin bütünü ile olan ilişkilerinin toplamıdır (Mukhopadhyay, 2016, s. 37).Çevre hem bireysel hem de toplu olarak birbiriyle bağlantılı fiziksel, biyolojik ve kültürel unsurların etkileşimli sistemlerinden oluşmaktadır.

Çevre organizmalar için dar anlamda yaşam için uygun koşulların var olduğu Biyosfer'dir (canlı küre) ve çevre canlı organizmayı çevreleyen materyalleri ve kuvvetleri ifade

etmektedir (Thanalakshmi, 2017 , s. 54). Böylece, çevre bir nesneyi hemen çevreleyen ve üzerinde doğrudan bir etki yapan herhangi bir şeye işaret eder (Gisbert, 2004, s. 54).

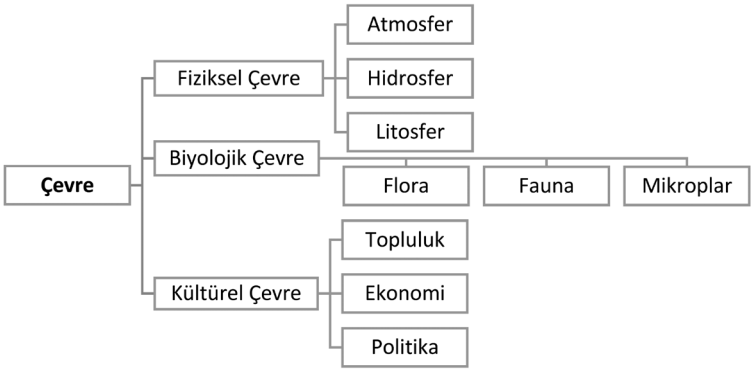

Şekil 1: Çevrenin çalışma alanları ve genel konular.

Çevrenin mevcut tanımının bu geniş kapsamı nedeniyle çevre üç başlık altında incelenmektedir. Çevrenin sınıflandırması 1) Fiziksel Çevre 2) Biyolojik Çevre 3) Kültürel Çevre şeklindedir (Şekil 1).

Bu üç başlık ise temelde ikiye indirilerek doğal ve kültürel olarak ele alınabilir. Ancak bu sınıflandırmalar kesin sınırlara sahip değildir. Doğal çevre genellikle doğal olaylara bağlı olarak oluşan, insanın değiştiremediği tüm doğal varlıklar olarak tanımlansa da (Dağlar, taşlar, nehirler, ormanlar, denizler vb.) en geniş biçimde doğal çevre insan ve çevre ilişkisine daha yakın bir tanım ile atmosfer, hidrosfer, litosfer ve biyosfer gibi dört birbirine bağlı sistemden oluşmaktadır. Bu 4 sistem ise sürekli değişmekte bu değişimler insan faaliyetlerinden etkilenmekte ve insan faaliyetlerini etkilemektedir (Singh & Singh, 2017, s. 15). Kültürel çevre ise doğal çevre ile karşılıklı etkileşim içinde insanın var oluşundan beri gelişen bir süreçte doğal çevreden de yararlanarak ve etkilenerek yarattığı tüm değer ve maddesel ürünleri tanımlamaktadır (Yıldız, Sipahioğlu & Yılmaz, 2000).

Kültür/İnsan ve Çevre İlişkisinin Bilim Tarihi İçerisindeki Gelişimi

19 yüzyıl Fransız düşünürü Victor Cousin bir kitabında "Bana bir ülkenin haritasını verin ben size ülkenin tarihte ne rol oynayacağını söyleyeyim" demiştir (Prince, 1977, s. 143). Tarih boyunca düşünürler çevrenin insan üzerindeki etkisini tartışmışlar ve bu etkiler üzerinden ilişki ağları kurmaya çalışmışlardır. Elimizdeki örneklerin gösterdiği kadarıyla insan çevre ilişkilerinin bilimsel yönden inceleyen ilk eserler iklim-insan ilişkisine odaklanmışlardır (Sangun) İlk örneklerde ise perspektif, kültürlerin tamamen doğa tarafından şekillendirildiği, dolayısı ile benzer fiziki çevrelerin benzer kültürler ortaya çıkardığı şeklindedir. Bu düşünce aslında

ilk çağlardan beri insan ve çevre ilişkilerinde yani ekoloji ve coğrafya içerisinde çok güçlü bir şekilde hissedile gelmiştir. İster Batı literatüründe olsun isterse Doğu literatüründe olsun çevresel determinizm olarak tanımlayabileceğimiz görüş son 100 yıla kadar coğrafi çalışmalardaki hâkim düşünce biçimidir (Arı, 2017, s. 4).

İklimin insan üzerindeki etkilerinin incelenmesi konusu 19. Yüzyılda patlama yapmış olsa da insan çevre ilişkilerini ilk kez sistematik biçimde inceleyen Yunan bilgini Hippokrates'dir (MÖ 5.yy) (Tont, 1997, s. 6) Tıp mesleğinin ilk kurucularından sayılan Hippokrates ve onun etrafındaki diğer bilginlere göre insan sağlığını etkileyen en önemli faktörleri su, hava, yiyecek, topoğrafya ve rüzgar (Havalar-Sular-Ülkeler) olarak sıralamıştır. Hippokrates, "*Havalar, Sular ve Ülkeler*" eserinde sağlığın kesinlikle insanların yaşadığı coğrafya ile ilişkili olduğuns dan bahsetmiştir. Hippokrates'in ünlü Kuzey-Güney ve Doğu rüzgarları tanımları çevrenin insan yaşantısındaki öneminin anlaşılması açısından en erken bazı örnekler olarak gösterilmektedir. Hippokrates'in "Havalar, Sular ve Yöreler" eserinde konu aldığı durumları ve çevre insan ilişkisini ele alış biçimi düşünüldüğünde aslında Hippokrates'in çevresel determinizmi yarattığı da iddia edilebilir. Yani uzun bir dönem boyunca geçerliliğini sürdürecek olan; fiziki çevrenin kültürü şekillendiren hâkim güç olduğu ve insanoğlunun esas itibariyle doç ğal ortamın pasif bir ürünü olduğu (Arı, 2017, s. 4) çevresel determinizm fikrinin ilk izlerini Hippokrates taşımaktadır.

Hippokrates sonrası bir başka ünlü sağlıkçı olan İslam bilgini İbn Sina bu görüşü devam ettirenler arasındadır. İbn Sina Siyahiler ile Slav'lar arasındaki farkı yaşadıkları coğrafyanın iklimine bağlamakta ve belirli hastalıkların belirli yörelerde tedavi edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Şahin & Belge, 2016, s. 463).

Çevresel determinist düşüncenin izlerini Orta Çağ İslam bilginlerinde de da görmekteyiz. Mukaddime isimli eserinde İbn Haldun fiziki koşulların özellikle de iklimin, insan kültürü ve karakterini önemli ölçüde belirlediğini savunmuştur. İbn Haldun'a göre yeryüzünde 7 iklim (bölge) vardı. Birinci iklim en güneyde, 7. iklim de en kuzeyde olacak şekilde iklimler Güneyden Kuzeye sıralanıyordu. Birinci ve yedinci iklimler ve onlara bitişik olan ikinci ve altıncı iklimler insan gelişimini kısıtlıyordu. İnsana ait iyi ve güzel ne varsa üç, dört ve beşinci iklimde ortaya çıkıyordu. İbn Haldun'a göre "iklimleri mutedil olduğu için bu iklimlerin insanları en mükemmel insanlardır… Bunların ev ve konaklarını yüksek ve nefis bir sanat eseri olarak süslü, nakışlı ve yüksek olarak inşa ettiklerini de görüyorsun". Birinci, İkinci, altıncı ve yedinci iklim bölgelerinde yaşayanların ise "kılık ve ahlakları dilsiz hayvanların kılık ve ahlaklarına yakındır… Bunlar vahşi, kaynaşıp, anlaşmış kişiler olmayıp birbirini yerler" (İbn Haldun, 1990, ss.194-195).

Sargun Tont "Sulak Bir Gezegenden Öyküler" kitabında Hippokrates'in, İbn Sina'nın veya İbn Haldun'un yöntemleri ile sonuçlarının birbiri ile karıştırılmaması gerektiğinden bahsetmekte.

Teori bugün için tümüyle karşılıksız ve oldukça aşağılayıcı gözükse de "doğal olayları doğal nedenlere açıklamaya çalışmaları oldukça büyük bir atılımdır" demektedir. (Tont, 1997, s. 7)

Bu görüşün en ünlü ve en uç temsilcilerinden biri olan 18. yüzyıl düşünürü Montesquie ise iklim ve insan ilişkisi konusunda belki de en radikal tanımları getiren isimlerden biridir. Montesquie *The Spirit of the Laws* eserinde dini, kadının toplumdaki yerini, esir ticaretini, beslenmeyi ve hatta opera türlerini bile iklim ile olan ilişkimize bağlamıştır. Çevresel determinizmin en ateşli savunucularında biri olarak tarif edilmekle birlikte kölelik ve ırkçılık konularındaki görüşleri ile de bilinmektedir (Schaub, 2005). 19 yüzyılda ise bu görüş tavan yapmıştır. Özellikle Darwin'in 1859 yılında yayınlanan "Türlerin Kökeni" kitabında kullandığı doğal seçilim ve adaptasyon kavramlarının coğrafyaya uyarlanması, fiziki çevreyi kontrol eden bir güç, insan davranışlarının da bunun doğal bir sonucu olduğunu savunan anlayış iyice rağbet görmeye başlamıştır. Bir yandan 19. yüzyıl bu çevresel determinist görüşün giderek zayıfladığı bir dönemdir. Lakin bu durum, görüşün yok olduğu anlamına gelmez. Doğa Tarihçisi Clarence Glacken (1967) özellikle ünlü Alman bilgin Fredirick Ratzel sonrasında görüşün giderek terkedildiğini belirtmektedir. Glacken aslında, yaratıcılığın, sanatın ya da zekanın iklimler ve coğrafya ile alakalı olduğu tanımını yapan Ratzel'in son büyük temsilci olduğunu söylerken fikrin tümüyle terkedilmiş olduğunu değil ilk çağlardan bugüne süre gelen baskın çevresel determinist görüşün yanına yeni bakış açılarının da eklediğinden bahsetmektedir. Ayrıca Ratzel'in "Nasıl bir Kutup Ayı'sı veya çöl kaktüsü yaşadıkları ortamdan ayrı bilimsel olarak incelenemez ise insanlar da yaşadıkları ortamdan ayrı bilimsel olarak düşünülemezler" tanımı her fikir içinde geçerliliği korumaktadır. 19 yüzyılın sonlarına doğru ise çevrenin kültür oluşumundaki yeri bir kenara itilerek sosyal faktörler, töreler, dinsel inançların kültürün oluşumunda çok daha etkili olduğu fikir yaygınlaşmaya başlamıştır (Tont, 1997).

George Perkins Jones tarafından 1864 yılında yayınlanan *Man and Nature* kitabı hâkim çevresel determinizm görüş karşısında insan çevre ilişkisi konusundaki farklı fikirlerin temel kaynaklarından biri konumundadır. Determinizm karşıtı bir başka isim olan Marsh'ın fikrini oldukça net bir şekilde tanımlayan "Her ne kadar başkaları Dünya'nın insanı yarattığını düşünse de aslında insan Dünya'yı yaratmıştır" cümlesi çevresel determinizm için sadece pasif bir ürün olan insanın bir dereceye kadar doğanın bir parçası olarak görünmediği ilk yayınlardan biri olmuştur. Amerikan coğrafyacı Nathaniel Southgate Shaler'da tıpkı Marsh gibi determinizm dışında görüşleri savunmuş olmasına rağmen teolojik tutuculuğu nedeniyle yazılarında hep kendini sınırlamış bir bilim insanı olarak belirtilmiştir (Özgüç & Tümertekin, 2014, s. 211) Determinizm ve probabilizm arası görüşleri varlığını sürdüğü 20. Yüzyıl başında İngiliz coğrafyacı James Fairgrieve bahsedilmesi gereken bir başka önemli isimdir.

20. yüzyılın başlarında Fransız coğrafyacı Lucien Febvre determinizm karşıtı görüşlerin aslında fiziksel çevrenin insana kendi habitatını seçebileceği çok çeşitli fırsatlar sunduğu şeklinde özetlenebilecek olan olasıcılık fikrinin en etkin seslerinden biri olarak görülmektedir. Febvre bu görüşünü pek çok farklı yerde savunmuştur. İskoç Coğrafya derneğinde determinizme açıkça karşı çıktığı konuşmasında "doğa her şey, insan da güçsüz değil" diyerek, insanın doğa tanımlayabileceği ve başka yollarla kendi yararına değiştirebileceğini vurguluyordu. Bir başka konuşmasında ise fikrini şöyle açıklamaktadır: "İnsanın doğaya bağımlılığının mutlak olduğu bir an için bile varsayılamaz. Coğrafyacı, var olan durumun yalnızca belirli coğrafi koşullar ile doğal kaynakların bir ürünü değil, ama çok büyük ölçüde insanın doğa güçlerine karşı zaferlerinin sonucu olduğu gerçeğine gözlerini kapayamaz" (Özgüç & Tümertekin, 2014, s. 212-213)

Febvre ile beraber beşerî coğrafya üzerine araştırmalar yapan Vidal de la Blache önderliğindeki coğrafyacılarında sahip olduğu olasıcılık görüşü 19. Yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başında çevresel determinizmden daha çok sayıda taraftar bulmuştur. Olasıcılık bütün bir kültürel gelişimi çevresel faktörler üzerinden tanımlayan determinizm karşısında çevre faktörlerini tümüyle göz ardı eden bir görüş olarak değil kültürün çevresel faktörlerin içinde bulunduğu ekonomik, toplumsal, siyasal vb. farklı faktörlerin sonucu olduğunu ileri süren bir görüş olarak yorumlanıyordu. Doğa faktörlerinin insan ölçeğinde çok değişken olmadığını savunan başka bilim insanları ise çevre-nedensellik teorisinin sunacak fazla bir şeyi olmadığını söylemişlerdir (Özgüç & Tümertekin, 2014, s. 213) Lucien Febvre bu fikri toplamda şöyle özetlemekte: "Zorunluluklar değil her yerde olanaklar vardır ve insan olanakların ustası olarak kendi kullanışlarının da karar vericisidir".

Kültür/İnsan ve Çevre İlişkisinin Arkeoloji İçerisindeki Gelişimi

İnsan çevre ilişkisinin arkeoloji içerisinde öneminin anlaşılması modern arkeolojinin ortaya çıkmaya başladığı 1930'lu yıllara kadar geri götürülebilir. Bu tarih öncesinde yeryüzü bilimleri, biyoloji, ekoloji, arkeoloji ve antropoloji içindeki bir takım temel teorik çalışmalar modern arkeolojinin agresif veri toplama yöntemine temel oluşturarak insan-çevre bakış açısına bilimsel bir çerçeve oluşturulmasını sağlamıştır (Branch, Canti, Clark, & Turney, 2005, s. 4-5). Arkeoloji için uzun yıllar boyunca özellikle 1960'lı yıllara kadar çevre oldukça pasif bir kavram olarak algılanmıştır. İnsanların etrafında yaşadıkları fiziksel çevre sadece insan faaliyetleri için bir zemin olarak görülmüştür (Evans, 2003, s. 1). Arkeoloji içerisinde bugün fiziksel çevre ile insan faaliyetleri arasındaki ilişkiye dair çalışma yürüten alana ise çevresel arkeoloji denilmektedir. Aslında çevresel arkeoloji konvansiyonel arkeolojinin sıklıkla göz ardı ettiği çevre ve biyolojinin arkeoloji yöntemi içerisinde yer etmesinin bir sonucu olarak çıkmıştır.

Tarihsel gelişim içinde Hutton (1726–97) ve Lyell (1797–1875) gibi jeologların statigrafi ve tekdüzelilik çalışmaları, evrim üzerine çalışmalar yürüten Darwin (1809–82) gibi biyologlar, kronoloji ve kültürel gelişim konusunda çalışan Pitt-Rivers (1827-1900), Morgan (1818–81) ve Taylor (1832-1917) gibi arkeolog ve antropologlar, insan çevre ilişkisinin arkeoloji disiplini içinde yer etmesi konusunda temel dayanaklar olarak algılanabilir (Branch, Canti, Clark, & Turney, 2005, s. 5).

1960'lı yıllara gelindiğinde insan ve çevre ilişkisinin arkeoloji içerisindeki algısı değişmiştir. Aslında bu değişim aynı zamanda arkeolojinin kavramsal temellerinin değişimi ile paralel bir şekilde olmuştur. Süreçsel yaklaşımın ortaya çıkışı (Binford, 1968; Clarke, 1968) yani araştırmaya özgü bilimsel gerekçe ve kültürü tanımlamaktan ziyade açıklamaya çalışma çabası ile birlikte daha karmaşık ve disiplinler arası anlayışlar gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeler ile birlikte, fizik, kimya, coğrafya, biyoloji, sedimantoloji ve pedoloji disiplinlerinden (Brothwell ve Higgs, 1963) yeni teorik yaklaşımlar ve sistem teorisi gibi yeni karmaşık teorik çerçevelerden yola çıkarak bu disiplinler arası araştırmalar artmaya başlamıştır (Murphy & Fuller, 2017).

Jeoarkeoloji, arkeobotani ve arkezooloji gibi alanlardan oluşan çevre arkeolojisi, bu çabaları, bir dereceye kadar, sosyoekonomik sistemler için bir matriks sağlayan ve etkileşime giren, biyofiziksel ortamın özelliklerini ve süreçlerini tanımlamak için bir araya getirmiştir. Yani farklı disiplinlerin yöntemlerini arkeoloji içerisinde kullanarak geçim faaliyetleri, yerleşim örüntüleri gibi konular tanımlanmaya çalışılmıştır (Butzer, 1982).

Gelişen yöntemler ve kullanım alanlarının artması doğrultusunda arkeoloji ve diğer disiplinler içerisinde geçmiş topluluklarının çevre ile olan ilişkilerini açıklamak için pek çok alt disiplin gelişmiş ve bu toplulukların yaşamsal detayları konusunda daha net açıklamalar yapılmaya başlanmıştır. Aslında çevresel arkeolojinin gelişimi ile beraber insan, pasif bir zemin olarak algılanan çevre içindeki hâkim görüntüsünden, doğanın bir parçası olarak, ekosistem içinde diğer türlerle etkileşime giren bir canlı olarak algılanmaya başlamıştır (Renfrew & Bahn, 2017, s. 233). Bu durumda insan faaliyetlerin ilişkiler ağının genişlemesine ve kültürün pek çok farklı yöntem ile sınanarak açıklanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda arkeoloji ile etkileşimli bir şekilde yürütülen paleocoğrafya çalışmaları ise iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Bu nedenle soru ise genel anlamda paleocoğrafya nedir olabilir.

Paleocoğrafya

Paleocoğrafya yaylalar, ovalar, sığ denizler ve derin okyanus havzalarının yani genellikle fiziki coğrafyanın eski dağılımını ve yapısını incelemektedir (Cao, ve diğerleri, 2017, s. 5425). Bununla beraber beşerî coğrafyayı yani kültürel çevreyi de çalışma alanı içinde barındır-

maktadır. Paleocoğrafya bilimsel anlayış için çeşitli bağlamlarda çok önemli bilgiler vermektedir (Balasubramanian, 2017, s. 12). Bu nedenle Paleocoğrafya, paleoklimatoloji, levha tektoniği rekonstrüksiyonları, paleobiocoğrafya, hammadde kaynağı arama ve jeodinamik gibi birçok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Cao, ve diğerleri, 2017, s. 5425).

Paleocoğrafya doğa bilimleri için olduğu kadar sosyal bilimler içinde oldukça önemli sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Coğrafyanın veri kaynağı esas olarak bugün olmasına rağmen paleocoğrafya özellikle tarihöncesi dönemlere ait çalışmalarda uzun bir zaman söz konusu olduğundan kullanılabilir bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aradan geçen binlerce yılda, yerel özelliklere bağlı olarak bazen önemli çevresel değişmeler yaşanmış olabilmesi ve değişen çevresel özelliklerin tanımlanması için paleocoğrafya araştırmalarına gereksinim duyulabilmektetir. Paleocoğrafya araştırmaları ile tarihöncesi topluluklarının yaşamlarına dair arkeolojik değerlendirmelere de somut bilgiler ve bilimsel derinlikler kazandırılabilmektedir. (Kayan, 2006). Buna ek olarak kültürel sistemin işleyişinde etkili olan ya da olabilecek etkin paleoçevresel değişkenlerin anlaşılmasına katkı sağlaması açısından paleocoğrafya paleoçevresel araştırmalar içinde arkeolojiye oldukça yoğun bir şekilde katkı sağlayan bir bilim dalıdır (Hassan, 1979, s. 246)

Not

Kültür-insan ve çevre ilişkisi üzerine yapılan ve yapılacak olan çalışmaların barındırdığı potansiyel benim çalışma alanım açısından doğa durumundaki insan toplulukları ile daha çok alakalıdır. Burada doğu durumdaki insan tabiri Thomas Hobbes'un doğa durumu tanımı ile herhangi bir ilişki bir barındırmaktadır. Doğa durumu insan tabiri ile anlatılmaya çalışılan çevresini bir bahçe haline dönüştürmüş ve onu her türlü tehlikeden arındırılmış bir doğa salonu haline getirmiş modern topluluklarının dışında kalan prehistorik topluluklardır. Kronolojik olarak insan ve çevre ilişkisindeki yoğunluklu arkeolojik potansiyelin bugünkü bilgilerimiz dahilinde 3,4 milyon yıl önceden kaba bir rakam ile MÖ. 5000 yıl önceye kadar olan süreç ile daha çok alakalı olduğunu düşünmekteyim. Çünkü bu dönem aralığındaki toplulukların çevrenin yarattığı olasılıkları ve/veya zorunlulukları kültürün bir parçası olarak içk kinleştirmesinin daha mümkün olduğunu düşünüyorum. MÖ. 5000 (kaba tarih) sonrasında doğal çevrenin kültür üzerindeki etkisini politika, idare, mülkiyet, sulama, madenin istikrarlı işlenmesi, dinin yaşamsal bir organizasyondan idari bir organizasyona dönüşmesi gibi etkenler ile paylaşmaya başladığı düşünüldüğünde çevrenin etkisini kaybetmemekle birlikte daha kompleks bir yapının parçası haline geldiği düşünülebilir. Bu bağlam ise kültür-çevre ilişkisinin tek başına daha az anlam ifade etmeye başlaması olarak karşımıza çıkabilir.

Kaynakça

Arı, Y. (2017). Çevresel determinizmden politik ekolojiye: Son 100 yılda dünya›da ve Türkiye'de insan-çevre coğrafyasındaki yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi, 22*, 1-34.

Arslanoğlu, İ. (2000). Kültür ve medeniyet kavramları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*(15), 243-255.

Balasubramanian, A. (2017). *150 branches of geology (Earth Scıences).* Mysore: University of Mysore.

Branch, N., Canti, M., Clark, P., & Turney, C. (2005). *Enviromental archaeology: Theoretical and practical approaches.* Londra: Oxford University Press.

Cao, W., Zahirovic, S., Flament, N., Williams, S., Golonka, J., & Müller, D. R. (2017). Improving global paleogeography since the late Paleozoic. *Biogeosciences, 14*, 5425–5439.

Evans, J. G. (2003). *Environmental archaeology and the social order.* Londra: Routledge.

Geertz, C. (2010). *Kültürlerin yorumlanması.* Ankara : Dost Kitabevi.

Gisbert, P. S. (2004). *Fundamentals of sociology* (3. b.). Bombay: Orient Longman Private Limited.

Glacken, C. (1967). *Traces on the Rhodian Shore.* California: University of California Press.

Hassan, F. A. (1979). Geoarchaeology: The geologist and archaeology. *American Antiquity, 44*(2), 267-270.

Kayan, İ. (2006). Yedi bin yıllık paleocoğrafya: Kayıp denizi keşfetmek. *Atlas, 161*, 136-139.

Keleş, R., & Hamamcı, C. (2002). *Çevrebilim*. İstanbul: İmge Kitabevi.

Kipfer, B. A. (2000). *Encyclopedic dictionary of archaeology.* New York: Springer.

Kluckhohn, C. (2017). *Mirror of man: The relation of anthropolgy to modern life.* New York: Routledge.

Kroeber, A. L., & Kluckhohn, C. (1952). *Culture: A critical review of concepts and definitions.* Massachusetts: Papers. Peabody Museum of Archaeology & Ethnology, Harvard University.

Langer, S. K. (1957). *Philosophy in a New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite, and Art.* Massachusetts: Harvard University Press.

Mukhopadhyay, J. (2016). Environment in context: A perspective from environment behavior relation. *International Journal of Humanities and Social Science Invention, 5*(3), 37-43.

Murphy, C., & Fuller, D. Q. (2017). The future is long-term: Past and current directions in environmental archaeology. *General Anthropology Bulletin of the General Anthropology Division*, 1-10.

Özgüç, N., & Tümertekin, E. (2014). *Coğrafya: Geçmiş, kavramlar,coğrafyacılar.* İstanbul: Çantay Kitabevi.

Prince, H. (1977). Regional contrasts in agrarian structure. H. D. Clout (Dü.) içinde, *Themes in the Historical Geography of France* (s. 129-179). London: Academic Press.

Redfield, R. (1947). Definition of culture. W. F. Ogburn, & M. F. Nimkoff içinde, *A Handbook of Sociology* (s. 25). Londra: K. Paul, Trench, Trubner & co., ltd.

Renfrew, C., & Bahn, P. (2017). *Arkeoloji.* (G. Ergin, Çev.) İstanbul: Homer Kitabevi.

Schaub, D. (2005). Montesquieu on slavery. *Perspectives on Political Science*, 70-78.

Singh, R. L., & Singh, P. K. (2017). Global environmental problems. R. L. Singh içinde, *Principles and Applications of Environmental Biotechnology for a Sustainable Future* (s. 13-42). Singapur: Springer.

Şahin, C., & Belge, R. (2016). İbn Haldun›da coğrafi determinizm. *Akademik Bakış Dergisi, 57*, 439-467.

Thanalakshmi, S. (2017). Environmental degradation-causes and effects. M. Rajakumar, & A. Selvaraj içinde, *Envıronmental Educatıon Issues and Challenges* (s. 54-60). Solapur: Laxmi Book Publication.

Tont, S. A. (1997). *Sulak bir gezegenden öyküler.* Ankara: Tübitak.

Tylor, S. B. (1920). *Primitive culture.* Londra: John Murray.

Watson, P. J. (1995). Archaeology, anthropology, and the culture concept. *American Anthropologist, 97*(4), 683-694.

Wulf, C. (2008). *Tarihsel kültürel antropoloji.* İstanbul: Dipnot.